

„Indi legendi & scribendi usum mirantur”

Egy kulturális sztereotípiát múltjáról és régi magyarországi előfordulásáról

A történetileg az Európán kívüli másság jellemzőivel foglalkozó kulturális antropológia – valamint azon keresztül más európai tudományágak – egyik központi sztereotípiájaként funkcionált hosszú évszázadokon keresztül az a szembeállítás, amelyet egy (elsősorban) írásbeliségre épülő (nyugat-)európai kultúra és egy (elsősorban) szóbeliségre épülő, Európán kívüli többiek között alkottak meg.¹ A korábbiakban többször volt alkalmam tárgyalni ennek a sztereotípiának a különböző megjelenési formáit, feldolgozásait, mind a magyarországi társadalom- és kultúratudományok – mindenekelőtt az alfabetizáció kora újkori formáival foglalkozó tudományágak – történetében,² mind egyes kora újkori populáris elképzelések, képzetek (például a boszorkányhit, az ördöggel kötött paktum stb.) megformálódása és elemzésének lehetőségei, különböző történeti diskurzusok és jogszokások kapcsán.³ Legutóbb a „pogányság” diabolizálásának – az amerikai indiánok és más kisebb-nagyobb, Európán kívüli őslakos népek keresztény hitre térítésének és azzal párhuzamosan megalkotott démonizáló leírásának, értelmezésének – történetében mutathattam rá e szembeállítás implicit jelenlétére, elsősorban a nagyszombati jezsuita egyetem régi könyvtárának vizsgálata kapcsán.⁴

Már ez utóbbi, főként a 17. század második felére vonatkozó kutatásaim során jelentkezett annak igénye, hogy minél pontosabban felmérhető és feltérképezhető legyen, mikor, kiknél és milyen specifikus formában jelent meg ez a kulturális sztereotípiát a régi európai olvasmánykultúrában, s hogy mindez hogyan érintette – mert érintette – Magyarországot, a kora újkori nyomtatásban hozzáférhető tudásanyag itteni disztribúcióját és hatásait. Előzetes vizsgálataim azt jelzik, hogy az e kérdésekre adható válaszok csak egy sokszorta nagyobb terjedelmű munkában lennének kifejtethők, mint amekkorára e tisztelegő kötetben lehetőségem adódik. Egy ilyen nagyobb áttekintő munkát a közeljövőben tervezek elkészíteni. Az alábbiakban – Monok István köszöntésére – csak azt a néhány művet szeretném bemutatni, fontosabb jellemzőiket számba venni, amelyek e sztereotípiát *Amerikával, az amerikai őslakos kultúrákkal kapcsolatos, legrégebbi* megjelenési formáját, rétegét képezik, s amelyek Magyarországon is megtalálhatók, hozzáférhetők voltak körülbelül a 16. század közepétől a 17. századba nyúlóan.

Ezek a munkák az Újvilágról és bennszülött lakosairól szóló, legkorábbi felfedezés- és hódítástörténeti beszámolók – történeti, földrajzi, etnográfiai jellegű találkozás- és életmód-leírások – közé tartoznak. Olyan olvasmányok tehát, amelyek egy igen összetett, európai keresztény interpretív szűrőn keresztül közvetítenek információkat a felfedezett kisebb-nagyobb

¹ Jack GOODY, *The Logic of Writing and the Organization of Society*, Cambridge–New York, etc., Cambridge University Press, 1986; Uő, *The Interface Between the Written and the Oral*, Cambridge–New York, etc., Cambridge University Press, 1987; Sz. KRISTÓF Ildikó, *A számoktól a (jogi) szövegekig: alfabetizációtörténet, olvasástörténet vagy kommunikációtörténet?*, Acta Papensia, 2(2002/1–2), 3–29.

² Uo.; Uő, *Statisztikák, használatok, olvasatok: Az írni-olvasni tudás történeti kutatásának forrásairól és módszereiről (16–18. század) = Történeti forrás – néprajzi olvasat: Gazdaság-, társadalom- és egyháztörténeti források néprajzi értelmezésének lehetőségei*, szerk. FÜLEMILE Ágnes, KISS Réka, Bp., L'Harmattan–MTA Néprajzi Kutatóintézet, 2008 (Documentatio Ethnographica, 23), 209–224.

³ Uő, „Istenes könyvek – ördögös könyvek”: az olvasási kultúra nyomai kora újkori falvainkban és mezővárosainkban a boszorkányperek alapján, Népi kultúra – Népi társadalom: Az MTA Néprajzi Kutató Intézetének Évkönyve XVIII, Bp., Akadémiai, 1995, 67–103; Uő, *A számoktól a (jogi) szövegekig...*, i. m.; Uő, *Misszionáriusok és démonok: Az amerikai indiánok démonizált ábrázolása a felső-magyarországi jezsuita könyvtárakban a 17. és 18. századokban = Az elkerülhetetlen: Vallásantropológiai tanulmányok Vargyas Gábor tiszteletére*, szerk. LANDGRÁF Ildikó, NAGY Zoltán, Pécs–Bp., PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék–MTA BTK Néprajztudományi Intézet–L'Harmattan–Könyvpont, 2012, 309–345.

⁴ Uo.; Uő, *A Távoli Másik szövegekben és képekben a kora újkori Magyarországon: historia naturalis és antropológia a nagyszombati kalendáriumokban 1676–1709 (1745)*, Ethno-lore: az MTA BTK Néprajztudományi Intézetének Évkönyve XXXII, szerk. FÜLEMILE Ágnes, ISPÁN Ágota Lidia, MAGYAR Zoltán, Bp., Akadémiai, 2015, 11–68.

őslakos népekről, s a velük való kontaktus történetének erőszakosabb, illetve békésebb eseményeiről. Mielőtt bepillantánk e munkák közül néhányba, hadd mutassak rá a bennük fellelhető, írásbeliséggel kapcsolatos információ- és tudásanyag néhány általánosabb jellemzőjére, illetve arra a kontextusra, amelyben ez utóbbi rendszerint megjelent.

A korai, a 16. század első és második harmadából ismert felfedezés- és hódítástörténeteknek az Európán kívüli bennszülöttek írásbeliségével, írás- és könyvhasználatával kapcsolatos részletei általában egy olyan diskurzusba ágyazódnak, amely – antropológia-, utazás-, valamint kommunikációtörténeti szempontból tekintve – két szembevetendő sajátossággal rendelkezik. Utóbbiak közül az egyik igen nagy jövő előtt áll; a másik kevésbé, ám azt is mindenképpen inkább hosszabb, mintsem rövid távon hatónak értékelhetjük.

E korai etnográfiai leírások mindenekelőtt egy többé vagy kevésbé *démonizáló* diskurzusba illeszkednek, annak szerves részét képezik. Ez a diskurzus elsősorban felfedező, konkvizistadók, misszionáriusok és történetírók produktuma volt: keresztény (mind katolikus, mind protestáns) alapú és szemléletű, amely szükségszerűen – és a korszaknak megfelelően sokszor igen erőteljes hangsúlyok mentén – alkalmazott explicite diabolikus (az őslakos népeket a keresztény ördöggel és démonaival kapcsolatba hozó) interpretációkat, leírásokat, érveket és magyarázatokat.⁵ Ez a sajátosság meglehetősen sokáig fellelhető még a 17. század folyamán is: a régi Magyarország területén, annak tudásközpontjaiban is, így például a nagyszombati jezsuita egyetem könyvtárában és egyes nyomtatványában (kalendáriumokban, geográfiákban stb.).⁶ A 18. század folyamán háttérbe szorult: a század végén s a 19. század elején az antropológia tudományának a megformálódásával – s ezzel párhuzamosan egy újabb, szekulárisabb tudományos diskurzus kiemelkedésével – érzékelhetően csökken a szerepe.⁷ Úgy tűnik, magán a vallásos diskurzuson belül is visszahúzódni látszik.⁸ Jóllehet, ezen a téren még igen sok kutatásra van szükség, talán nem túlzás azt mondani, hogy a diabolizáló interpretáció egy idő után jószerivel el is tűnik az etnográfiai jellegű életmódleírásokból.

A korai felfedezés- és hódítástörténetek, a földrajzi–etnográfiai beszámolók másik szembevetendő sajátossága, hogy úgy jelenítik meg az Európán kívüli bennszülött népcsoportokat, mint akik *csodálkoznak* az európaiak íráshasználatán. Felnéznek arra, megcsodálják a tollat, a fekete betűkkel teleírt papírt, a nyomtatott könyveket. Mintegy az érem másik (bár voltaképpen ugyanazon) oldalaként, európai szerzőink, leíróink csodálatra méltónak, csodálni valónak tekintik, hogy az Európán kívüli őslakosok egyáltalán ismerhetnek *bármiféle* írást, s hogy maguk is előállíthatnak – másféle, ám mind technikai, mind kulturális szempontból elismerésre méltó – könyvszerű tudáshordozókat. A rácsodálkozó kételkedés, amely mindkét szemszögből, illetve megjelenítési módból előtűnik, nem másról árulkodik, mint arról, hogy európai leíróink

⁵ Lásd például: Carmen BERNAND, Serge GRUZINSKI, *De l'idolâtrie: Une archéologie des sciences religieuses*, Paris, Éditions du Seuil, 1998; Fernando CERVANTES, *The Devil in the New World: The Impact of Diabolism in New Spain*, New Haven–London, Yale University Press, 1994; Jorge CAÑIZARES-ESGUERRA, *Puritan Conquistadors: Iberianizing the Atlantic 1550–1700*, Stanford, CA, Stanford University Press, 2006.

⁶ SZ. KRISTÓF, *Misszionáriusok és démonok...*, i. m.; Uő, *A Távoli Másik szövegekben és képekben...*, i. m.

⁷ Uő, *The Uses of Natural History: Georg C. Raff's Naturgeschichte für Kinder (1778) in its Multiple Translations and Multiple Receptions = Le livre demeure: Studies in Book History in Honour of Alison Saunders*, eds. Alison ADAMS, Philip FORD, Genève, Droz, 2011, 309–333; Uő, „Szep, majom, fekete ember, matska kepeket mutat neki”: a természet-történet színtereinek textuális és figurális konstrukciója G. C. Raff tankönyvében 1778/1799–1846 = *Tudósok a megismerés színterein: A romantikus tudományok és a 18–19. századi tudóssztereotípiák*, szerk. GURKA Dezső, Bp., Gondolat, 2012, 160–176; Uő, *The Representation of the Australian Aborigines in Text and Picture: Dr. Med. Pál Almási Balogh (1794–1863) and the Birth of the Science of Anthropology in Central Europe/Hungary*, Caiana Revista academica de Historia del Arte y Cultura Visual de Centro Argentino de Investigadores de Arte, No 5, 2014, Segundo semestre, dossier special „Ciencia y Cultura Visual”, eds. Piroksa CSÜRI, Mercedes GARCÍA FERRARI, 126–140; Uő, *Az ausztrál bennszülöttek teste: Almási Balogh Pál ismeretlen kézírata és az etnológia (egyik) születése Magyarországon = Egymásba tükröződő emberképek: Az emberi test a 18–19. századi filozófiában, medicinában és antropológiában*, szerk. GURKA Dezső, Bp., Gondolat, 2014, 127–144.

⁸ Joan-Pau RUBIÉS, *Travellers and Cosmographers: Studies in the History of Early Modern Travel and Ethnology*, Aldershot, Hampshire, GB and Burlington, VT, Ashgate Variorum, 2007, különösen 246–247; SZ. KRISTÓF, *Misszionáriusok és démonok...*, i. m.

valójában „Másoknak”, maguktól különbözőnek, sőt maguknál *alacsonyabb rendűnek* tekintik a megjelenített őslakos népeket.⁹ Ez a valamely képzelt kulturális–társadalmi hierarchián, a társadalmak rangsorba állításán alapuló kételkedés pedig úgy látszik, igen mélyen meggyökerezett, igen sokáig élt tovább az európai tudományos – antropológiai, történeti stb. – diskurzusban. Szerves részévé vált a 19. század progresszista, majd evolucionista antropológiájának, s egészen a 20. századba nyúlóan fel-feltűnedezett.¹⁰

Lássuk akkor, hol, mikor és hogyan fordult elő ez a kulturális sztereotípiára régi utazási–földrajzi irodalmunkban. Milyen olvasmányokon keresztül, mely könyvtárakban találkozhatott vele a kora újkori magyarországi olvasó?

Kiindulásnak vegyük Girolamo Benzoni (1519 k.–?) milánói kereskedő, utazó és kalandor *Novae Novi Orbis Historiae, id est rerum ab Hispanis in India Occidentali* című munkáját, amely először 1565-ben jelent meg Velencében.¹¹ Végigtekintve és újraírva az amerikai spanyol hódítások történetét Kolumbusztól Pizarróig – szerzőjének körülbelül tizenöt évi közép- és dél-amerikai tartózkodása után –, e mű tizenhetedik (illetve más kiadásokban tizennyolcadik) fejezete hosszabb leírást foglal magába egyes spanyol uralom alá került közép- és dél-amerikai indián népeknek az írásbeliséghez és a könyvkultúrához való viszonyáról, mégpedig oly módon, hogy a fent említett kulturális sztereotípiát mindkét variánsát alkalmazza. Ezt találjuk a munka egy évvel későbbi, népszerűsítőbb bázeli kiadásában, egy német nyelvű, háromszerzős kolligátum tizennyolcadik fejezetében, a margón kurzív szedésű tematikus alrészecskékként is kiemelve.¹² A két alcím tömör, leszűrt formában adja az olvasó elé a feltételezett kulturális különbség lényegét: „az indiánok csodálják az írást és olvasást” („Indianer verwundern sich ab dem schreiben vnd lesen”) és „az indiánok a könyveket élőlénynek / lélekkel bíró lénynek és ördögi kísértetnek / szellemnek hiszik” („Indianer halten die Bücher für lebendige Seelen vnnd Teuffels Gespänst”).¹³ A vonatkozó bekezdésekben – mind a latin, mind a német nyelvű kiadásokban – Benzoni több példát is hoz arra nézvést, mennyire csodálkoznak a (közelebbről nem mindig megnevezett és földrajzilag sem mindig elhelyezett őslakosok azon, hogy a (közelebbről úgyszintén nem mindig megnevezett) spanyolok – általában a gyarmati adminisztráció funkcionáriusai – milyen hatékonyan „írnak és olvasnak”. „Schreiben und lesen”, „legendi & scribendi usus”: szerzőnk többnyire így, párban, lehet mondani, *modern európai módra* használja ezt a megfogalmazást. Szerinte „az indiánok” (Indi) – tudatlanságukban nem értve az írásbeliség működését – meg vannak győződve, hogy a spanyolok levelei „élnek és beszélnek”.¹⁴ Benzoni példáin jól látszik, hogy szerzőnk egyrészt keresi a hasonlóságot a különböző megfigyelésekben, igyekszik kimutatni azt; másrészt viszont nem mindig talál ilyet, s így az apróbb, ám etnográfiai szempontból igen lényeges kulturális különbségekre is felfigyel. Benzoni tehát egyrészt *sztereotipizál*, másrészt egyfajta *komparatív etnográfia*t gyakorol, mégpedig oly módon, hogy

⁹ Tzvetan TODOROV, *La conquête de l'Amérique. La question de l'autre*, Paris, Éditions du Seuil, 1982.

¹⁰ Marvin HARRIS, *The Rise of Anthropological Theory*, New York, Crowell, 1968; SZ. KRISTÓF Ildikó, *A demonológia funkciói: misszionáriusok és indiánok az amerikai Délnyugaton (17–18. század) = Démonok, látók, szentek: Vallásetnológiai fogalmak tudományos megközelítésben*, szerk. PÓCS Éva, Bp., Balassi, 2008 (Tanulmányok a transzcendensről, 6), 115–134; Uő, *The Uses of Natural History...*, i. m.; Uő, „Szep, majom, fekete ember, matska kepeket mutat neki” ..., i. m.; Uő, *The Representation of the Australian Aborigines ...*, i. m.; Uő, *Az ausztrál bennszülöttek teste ...*, i. m. – A bennszülött kultúrák szemszögéből megfogalmazott átfogó kritikai értékelését lásd: Edward W. SAID, *Orientalism*, New York, Pantheon Books, Random House Inc., 1978; Mary Louise PRATT, *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation*, London–New York, Routledge, 1992.

¹¹ Girolamo BENZONI, *Novae novi orbis historiae, id est, rerum ab Hispanis in India Occidentali hactenus gestarum ... libri tres: De Gallorum in Floridam expeditione*, trad. Urbain CHAUVETON, Genf, apud Eustathium Vignon, 1578. – Jómagam az Országos Széchényi Könyvtárban fellelhető, későbbi kiadásokat használtam.

¹² Girolamo BENZONI, *Der newenn Welt und Indianischen Königreichs neue und wahrhaffte History*, trad. Nicolaus HOENIGER, Basel, durch Sebastian Henricpetri, 1579 = Uő, Petrus Martyr ANGLERIUS, Levinus APOLLONIUS, *Erster (–dritter) Theil der newen Welt und indianischen nidergängischen Königreichs neue und wahrhaffte History*, trad. Nicolaus HOENIGER, Basel, Sebastian Henricpetri, 1582, cxlvj–cxlvj.

¹³ *Von der Indianischen Völckern Farb vnd Gestalt des Leibs ... Das Achtzehende Capitel* = BENZONI, *Der newenn Welt...*, 1579, i. m., cxlvj.

¹⁴ BENZONI, *Novae novi orbis historiae...*, 1578, i. m., 246.

aligha van a tudatában mindennek.¹⁵ Ahogyan más kulturális sajátosságokkal kapcsolatban, az írásbeliség kapcsán is Közép- és Dél-Amerika több különböző őslakos népének szokásairól, kultúrája sajátosságairól értekezik. A(z akkori) Mexikó, Guatemala, a Karib-szigetek, Peru, Brazília stb. bennszülötteinek szokásai terén igyekszik általánosításokat megfogalmazni: egy átfogó „amerikai bennszülött ŐK/Mások” kategória látszik kidomborodni leírásaiból, amelynek az írásbeliséghez való viszony is fontos részét képezi. Utóbbinak a tárgyalásához, megkonstruálásához több kortárs szerző anyagát is felhasználja. Francisco López de Gómara (lásd később) és mások spanyol vonatkozású történetei mellett Benzoni egyik konkrét példája éppenséggel egy francia protestáns lelképásztor és utazó elbeszéléséből származik, nevezetesen „Leriusnak”, azaz Jean de Lérynek (1536–1613), a braziliai tupinambá indiánok között szerzett tapasztalataiból. Benzoni egyrészt hangsúlyozza, mennyire meglepődtek Léry indiánjai, amikor utóbbi papírra vetette, majd onnan felolvasni, ismételni volt képes nyelvük szavait. Másrészt pedig nyomatékosítja, hogy mindezt a tupinambák nem másnak, mint az „ördög munkájának” (Teuffels werck), illetve valamely „szellem” (Gespänst) beavatkozásának vélték.¹⁶ Más példái spanyol-őslakos találkozásokot tárgyalnak, ám Benzoni olykor mintha nemigen tudna mit kezdeni azzal a ténnyel – amit, mint hű elbeszélőnek (és jó etnográfusnak, mondhatnánk) ugyancsak meg kell örököznie –, hogy egyes indián népeknek mégiscsak vannak valamiféle „könyveik”. Egy Corales nevű „Antiqua Darien szigeti” (lásd később) előjáró elbeszélésére hivatkozva például szerzőnk elmeséli, hogy egyszer egy indián mennyire megcsodálta a kezében látott levelet és tollat, elmondván, hogy az ő (meg nem nevezett) népe „csak fák leveleiből” készít könyveket, ilyenek lapjaira ír; s hogy a spanyolok betűi bizony nem ismerősek, idegenek számára. Benzoni azzal zárja a történetet, hogy „ilyen könyveket küldött Cortez haza, Spanyolországba”.¹⁷ Mind-ebből az olvasó arra következtethet, hogy valamilyen helyi (karib) szokást örökít meg, hiszen éppen azokról beszél, vagy hogy valamelyik nagy közép- vagy dél-amerikai államszervező indián nép saját írásbeliségére gondol, hiszen a rögzített kommunikáció e sajátos bennszülött formái fel kellett hogy keltsék a leírók érdeklődését. Fel is keltették. Benzoninál csakúgy, mint a másik két tárgyalandó munkában, az őslakosok írásbeliséghez és könyvkultúrához való viszonyáról szóló részek nem külön fejezetekként jelennek meg. Mégis úgy tűnik, szerves részét képezik annak a kulturális „érdekesség-” és sztereotípiá-halmaznak, amelyet a bennszülött szokások kapcsán a korai európai megfigyelők feljegyzésre méltónak ítélték. Az őslakosok esetleges írás- és könyvhasználatának – vagy éppen nem-használatának – a megfigyelése és leírása legalább olyan megszokott (kötelező?) része már e korai „Sitten und Gebrauchen” jellegű, általánosító, a dolgokat az „Ők így és így tesznek” formájában megjelenítő életmódleírásoknak, mint az öltözködés – a meztelenségtől az átfűrt ajkakig és fülekig, s a színpompás tolldíszekig –, a vallásos ceremóniák – például az úgynevezett „bálványimádás” (idololatria), az ördögnek és démonainak (úgymond tudatlanságból űzött) „tisztelete”, s a velük kapcsolatos orgiasztikus szertartások, bódító italok készítése stb. Vagy éppen a létfenntartási/gazdálkodási módok – a vadászatól a kukorica feldolgozásáig (Benzoni aprólékosan leírja például a „kukoricakenyér” készítésének több módját), illetve a táplálkozás – a krokodiltojás-evéstől a kannibalizmusig stb. Hogy ezekben az egyrészt naturalisztikus-részletező, másrészt exotizáló-démonizáló életmód-leírásokban, ősetnográfikában gyakorta a bennszülött kommunikáció rögzített formái is helyet kapnak, az azt jelzi egyrészt, hogy nagyon is *volt mit* megfigyelni, volt miből általánosítani a bennszülött írásbeliség és könyvhasználat terén, másrészt hogy a „civilizáltság” ilyen jeleire – hiszen az írást és a könyvek használatát európai szerzőink explicite annak tartották, mint látni fogjuk – nagyon is odafigyeltek.

¹⁵ A korai leírók Amerikára vonatkozó sajátos komparatív etnográfijáról lásd például: Anthony PAGDEN, *The Fall of Natural Man: The American Indian and the Origins of Comparative Ethnology*, Cambridge–New York–Port Chester–Melbourne–Sydney, Cambridge University Press, 1990 [1982].

¹⁶ BENZONI, *Novae novi orbis historiae...*, 1578, i. m., 246.

¹⁷ *Uo.*

Nincs lehetőségem itt mélyebben elmerülni az egyes munkákban. Benzoni művének a tárgyalt sztereotípiára építő részét végül egy rövid bekezdés zárja. Ez kicsit mintha enyhíteni volna hivatott az európaiak = írásbeliség *versus* amerikai őslakosok = szóbeliség kulturális szembeállítás érvényét: „Meg kell azonban itt jegyeznünk, hogy minden olyan tartományban, amelyet a spanyolok mindeztáig elfoglaltak és benépesítettek, az írás és olvasás szokásában és gyakorlatában erőteljes változások következtek be, azaz az indián férfiak nagyobb része immár tud írni és olvasni, úgy mint Új Spanyolországban, Yucatán, Guatemala, Nicaragua tartományokban és a Mexikói Királyság több helységében is.”¹⁸ Szerzőnk a maga korára nézve tehát mintha megkérdőjelezné a tárgyalt szembeállítást, ugyanakkor azáltal, hogy igazi, tulajdonképpen írás-olvasásnak csak az *európai* tekinti – ahogyan ebben a konklúzióban is teszi –, valójában nem tesz mást, mint megerősíti ezt a sztereotípiát.¹⁹

Benzoni történeti-etnográfiai beszámolója, mint említettem, mások munkáira is épített. A mű népszerűsítő, német nyelvű bázeli kiadásából ugyanakkor kihagyták a hivatkozások, forrásmegjelölések jó részét, s ez az írásbeliséggel kapcsolatos bekezdésekre is igaz. Utóbbiak forrásainak a felleléséhez, a hivatkozások azonosításához a latin nyelvű kiadásokhoz kell fordulnunk. Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirat- és Régi Nyomtatványok Tárában több latin nyelvű kiadást is összevetettem a német nyelvűvel. A tanulmányom címében idézett korai etnográfiai „megfigyelés” – „Indi legendi & scribendi vsum mirantur” –, mely ugyanúgy magában foglalja, tömörítve közvetíti az itt tárgyalt kulturális sztereotípiát, az 1578. évi latin nyelvű genfi kiadásból, Urbain Chauveton francia protestáns lelkész latin fordításából származik, annak egyik margón olvasható alrészcímét képezi.²⁰ Benzoni leírásának az írásbeliséggel kapcsolatos bekezdései három figyelemre méltó referenciát tartalmaznak, melyek lehetővé tették, hogy tovább nyomozhassam a korai antropológia tudománytörténetének ezeket az izgalmas mikrofilológiai szálait. „Cuius rei lepidam historiam narrat Gomara”,²¹ „Lerius [...] Nauig. Brasil. cap. 16.”, valamint „Petr. Mart. Mediol. Ocean. dec. 3 li. 10”²² voltak azok a hivatkozások, melyek három másik, igen fontos, a korabeli Amerikáról szóló felfedezéstörténeti munkához, illetve geográfiai-etnográfiai beszámolóhoz vezettek tovább. Vizsgálataim során kiderült, hogy ezek a művek egyrészt ugyanúgy tartalmazzák (egyebek mellett) az itt tárgyalt kulturális szembeállítást az európai *versus* őslakos írásbeliség és íráshasználat terén, másrészt pedig – mint tanulmányom végén látni fogjuk – eljutottak Magyarországra, egyes itteni magánkönyvtárakba, könyvgyűjteményekbe is. A spanyol történetíró Francisco López de Gómara (1511 k.–1566 k.) Mexikó és Peru meghódításáról írott művével (*Historia general de las Indias*, I–II, 1553) itt és most nem foglalkozom. Ez a munka, ha szórványosan előfordulhatott is némely könyvgyűjteményünkben – Zsámboky János (1531–1584) 1587-ből származó könyvkatalógusában például ott

¹⁸ „Hie aber ist zu mercken das in allen Landtschafften / so die Spanier bißher besessen vnd Eingewohnet / der Brauch vnd vbung zuschreiben vnd lesen hefftig ist in schwanck kommen / also das der mehrer theil vnder den Indianern auß den Manns personen kan schreiben vnnd lesen / Als nemblich in New Spanien / in der Landtschafft Iucata, Guattimala, Nicaragua, vnd in vielen Orthen des Mexicanischen Königreichs.” Von der Indianischen Völckern Farb vnd Gestalt des Leibs... Das Achtzehende Capitel: BENZONI, *Der newenn Welt...*, 1579, i. m., cxlvj. (A magyar fordítás a sajátom: SZ. KRISTÓF Ildikó.)

¹⁹ Benzonirol és művéről: Frank LESTRINGANT, *Le Huguenot et le sauvage: L'Amérique et la controverse coloniale, en France, au temps des guerres de Religion (1555–1589)*, Troisième édition, Paris, Droz, 2004 [1990], 129–204; CANIZARES-ESGUERRA, i. m., 160–161; SZ. KRISTÓF, *Misszionáriusok és démonok...*, i. m., 322–323.

²⁰ BENZONI, *Novae novi orbis historiae...*, 1578, i. m., 243. A szembeállítás a mű vonatkozó, ugyanúgy az indiánok bőrszínének a tárgyalásával kezdődő tizenhetedik fejezetének címébe is belekerült a következő formában: „Indicarum gentium color: Vinum et ferrum in precio habent. Legendi & scribendi in nostris peritiam mirantur. Hispanicum iugum excutere cupiunt.” lásd: *uo.*, 242.

²¹ *Uo.*, 246. (n. I)

²² *Uo.*, 247. (n. I)

volt, egy 1564-ben Velencében kiadott olasz fordításban²³ –, nagy valószínűséggel inkább kolligátumok részeként terjedhetett, bár egyelőre csak igen kevés nyomára bukkantam). Akkor ismertséggel és súllyal bizonyosan nem bírhatott kora újkori könyves kultúránkban, mint a másik kettő, illetve – Benzoni saját művével együtt – a többi három.

A következő hivatkozás – „Lerius... Nauig. Brasil. cap. 16.” – nem másra vonatkozik, mint a már említett francia hugenotta lelkész és utazó, Jean de Léry *Historia Navigationis in Brasiliam quae et America dicitur* című művére, melyet először 1578-ban adtak ki Genfben, francia nyelven (*Histoire d'un voyage fait en la terre du Brésil*).²⁴ Ennek tizenhatodik fejezete a szerző által részletesen leírt, bemutatott braziliai tupinambá indiánok – illetve más, meg nem nevezett „perui” népek – kapcsán ugyancsak az írásbeliség amerikai bennszülöttek között betöltött szerepét járja körül (*Quid de scriptura sentiant; Scripturae ars excellentissimum Dei donum* stb. alrészcímek).²⁵ A rögzített kommunikáció – illetve ez esetben egészen pontosan ennek nem-használata – Lérynél is egyik összetevőjét, „csodás” elemét képezi az „India occidentalis”-t lakó „barbár” indiánok világának. Utóbbi ugyanakkor mélyen beágyazódik a helyi *historia naturalis* színes szövetébe, a természetbe: mind a növényvilágba (Léry leírja például a maniókagyökeret, amiből az indiánok hosszadalmas méregtelenítő eljárással lisztet, majd „kenyeret” készítenek), mind pedig az állatvilágba (különbféle, többé-kevésbé „monstruózus” amerikai állatokról, kígyókról, madarokról, halakról olvashatunk). Amerika e távoli csodás világának az emberi világ – így a tupinambá indiánok szokásai és életmódja – hangsúlyozottan csak az egyik részét képezi. Ami magukat a tupinambákat illeti, Léry igyekszik áttekinteni mind hétköznapi, mind pedig szertartásos szokásaikat, vallásukat, használati tárgyaikat, még a zenéjükről, énekeikről is szót ejt.²⁶

Az írásbeliség, a bennszülöttek íráshoz való viszonyának tárgyalása Lérynél is szervesen beépül tehát az etnográfiai leírás egészébe. Szerzőnk észrevesz bizonyos kulturális különbségeket az egyes őslakos népcsoportok között, egyebek mellett például az írásbeliség vonatkozásában. A tupinambákat olyan népként írja le, ami „nem ismer” isteneket – sem hamisakat, sem igazit, sem égieket, sem földieket –, s nincsen elképzelése a világ teremtéséről sem (mármint európai szemmel nézve). Tőlük megkülönbözteti a szomszédos „Peru provinciában lakó indiánokat”, akik, mint mondja, „napjaink bálványimádói”: ők a napot és a holdat tisztelik, azoknak áldoznak. Az indiánok közötti ilyen és hasonló belső, kulturális különbségek az írásbeliség vonatkozásában is megjelennek, bár ezen a téren Léry, úgy tűnik, inkább általánosítani igyekszik: ő is sok tekintetben foglya az európaiak = írásbeliség *versus* amerikai őslakosok = szóbeliség sztereotípiának. A bennszülött írásbeliség vonatkozásában szerzőnk a következőket mondja. Az írás (scriptura) nem teljesen ismeretlen számukra, de nincsenek betűik, amikkel értelemmel bíró feljegyzéseket tudnának készíteni. Elmeséli a Benzoni által is hivatkozott történetet, hogy mennyire meglepődtek (bizonyos, közelebből meg nem nevezett) indiánok, amikor megérkezvén közéjük, leírta bizonyos szavaikat és mondataikat (verba & sententias), majd később felolvasta nekik azokat. Beszél bizonyos, Hispaniola (Haiti) szigetén lakó „barbárokról”, akik – szerinte – ámulattal néztek a spanyolok írására, s azt hitték, hogy vagy maguk a spanyolok rendelkeznek valamilyen természetfeletti hatalommal, vagy a levelek képesek – ugyancsak valamilyen félelmetes, természetfeletti úton-módon – szólásra.²⁷

²³ *A Zsámboky-könyvtár katalógusa (1587) Gulyás Pál olvasatában*, szerk. MONOK István, Szeged, Scriptum, 1992 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 12/2), 180: „510/2. Historia delle noua Indie occodontalj (r. occidentali) parte 2. [con tutti li discoprimenti et cose notabili che in esse sono successe, da che si acquistono fine hora.] Dompsta da Francesco Laepoz (r. Lopez) [de Gomara, tradotta per Agostino di Cravaliz.] in Venegia Gronamij (r. Giovanni) Bonatio (r. Bonadio) 1564. [in 8°].”

²⁴ Jomagam az Országos Széchényi Könyvtárban fellelhető későbbi, latin nyelvű kiadást használtam. Lásd: Jean de LÉRY, *Historia navigationis in Brasiliam, quae et America dicitur [...] Villagagnonis in America gesta...*, Genevae, apud haeredes Eustathii Vignon, 1594.

²⁵ *Uo.*, 220–222.

²⁶ Léryről és művéről: LESTRINGANT, *i. m.*, 77–204; SZ. KRISTÓF, *Misszionáriusok és démonok...*, *i. m.*, 322.

²⁷ LÉRY, *i. m.*, 220–222.

Az idézett példák tanulságait összegzendő, szerzőnk aztán hosszabb elmélkedésbe fog az írás társadalmi hasznairól általában, és – az amerikai bennszülötteket használva konkrét példának – bemutatja hiányának a következményeit is. „Az írás Isten legnagyobb adománya” – szögezi le Léry, ahogyan a margón az alrész cím is megerősíti: „Scripturae ars excellentissimum Dei donum” –, amely által Isten az „írántunk, európaiak, ázsiaiak és afrikaiak” iránt való jóakaratát kívánta kifejezni, „akiket (ezáltal) a föld e negyedik részének barbárjai elé helyezett”.²⁸ Az írás számos haszonnal bír a szóbeliséggel szemben, például az emlékezet, a történetírás számára, s Léry itt Szókratészre, Plutarchosra, valamint Ciceróra alapozva fejti ki elgondolásait.²⁹ Nincsen lehetőségem ezeket a gondolatokat most bővebben tárgyalni,³⁰ de főbb tételei a következőkben összegezhetők. A szó elszáll, az írás megmarad: a történelem, a történetírás (historia) nem más, mint az „idők édesanyja” (mater temporum), s könyvek nélkül (sine librorum) nem lehetséges. Léry szerint a tupinambák feltételezett műveletlensége összefügg az írás körükbeni hiányával, valamint mindazoknak a „jóra való mesterségeknek/művészeteknek” (bonas artes) a hiányával, amelyek a könyvkultúrából (ex libris) származnak. *Ezért* is van az – magyarázza ez az ízig-vérig reneszánsz, ám ugyanakkor szigorú protestáns etnográfia – hogy szokásaik és vallásuk (= ma úgy mondanánk, kultúrájuk), amint a fejezet többi része és az illusztrációk is alátámasztani hivatottak, a létfenntartás egyszerű napi műveletei mellett jószerivel különféle démonok tiszteletéből, az állatok halhatatlanságába vetett hitből, értelmetlen szavak, szótagok kántálásából, bódító italok fogyasztásából, orgiasztikus szertartásokból, valamint emberevésből áll. Mindehhez még hozzátehetjük, hogy Léry szerint az „amerikai” nők lelkükre nézvést olyanok, mint „a mi boszorkányaink”.³¹ *Ezért* van az, hogy amikor aztán Léry és európai társai úgy mond az egy igaz istenről, mennynek és földnek teremtetőjéről beszéltek nekik, azon az indiánok ugyanúgy elámultak, elcsodálkoztak, mint az írás használatának a tényén, lehetőségén. Sajátságos ugyanakkor, hogy Léry egyetlen szóval sem említette azokat az oralitáshoz tartozó emlékezzettechnikákat, amelyek pedig nagyon is léteztek az indiánok körében, csak az európaiak nem vették észre, és/vagy nem tartották említésre méltónak azokat.³² Szerzőnk munkájának itt tárgyalt része még egy fontos momentummal, illetve érveléssel szolgál. Léry – az előbb említett klasszikus szerzőkre támaszkodva – *időben, kronológiailag* is egymás mögé helyezte a szóbeliséget és az írást/írásbeliséget. Megalkotott tehát egy társadalomfejlődési sémát, ami a *kommunikáció módján*, illetve annak változásán alapult. Fordulópontnak Mózes és a zsidó törvények írásba foglalását tekintette: az előtt – mint mondja – „nem kommentárok, hanem gondolkodás és emlékezet útján” („non commentariis sed menti & memoriae”) hagyományozódott tovább a történelem, az után viszont már „kéz által... amiből létrejött az írás” („per manus... ex quo obtinuit scriptura”).³³ Érdemes rámutatni, hogy ebbe a sémába helyezve az amerikai indiánok immár nemcsak térben kerültek igen távol a központnak tekintett eurázsiai térségtől, hanem *időben* – s azzal azonosítva: *kulturálisan* – is.

Végül, Benzoni harmadik hivatkozása – „Petr. Mart. Mediol. Ocean. dec. 3 li. 10.” – egy igen népszerű, korabeli amerikai felfedezéstörténeti beszámolóra, az olasz származású spanyol történetíró, Petrus Martyr Anglerius (1457–1526) *De rebus oceanicis et orbe novo decades tres*

²⁸ Uo., 221: „tum ad demonstrandum quanto nos Deus affecerit beneficio, nos, inquam, Europaeos, Asiaticos, & Afros, prae Barbaris istis quartá orbis partem incolentibus”.

²⁹ Uo., 222–223.

³⁰ Léry művének és az általa alkotott etnográfiai sztereotípiáknak az értékeléséhez lásd: Michel de CERTEAU, *The Writing of History*, transl. by Tom CONLEY, New York, Columbia University Press, 1988; Uő, *Ethno-Graphy: Speech, or the Space of the Other: Jean de Léry = Uő, The Writing of History*, transl. by Tom CONLEY, New York, Columbia University Press, 1988, 209–244.

³¹ LÉRY, i. m., 205: „Americanae mulieres eodem cum veneficiis nostratibus ducuntur spiritu.”

³² Uo., 222–223.

³³ LÉRY, i. m., 222.

című munkájára utal, amit először Alcalában adtak ki 1530-ban, majd Bázelen 1533-ban, és számos további kiadása, fordítása is keletkezett.³⁴

Ahogy Benzoni, Petrus Martyr is sorra veszi a „nyugat-indiai” utazások történetét: Kolumbusz s az őt követő spanyol konkvisztádorok cselekedeteit Közép-Amerikában. Munkájának egyik fókusz a Karib-szigetek, s igazi tárházát nyújtja az Amerikával kapcsolatos, egyrészt „csodáktól” csillogó, másrészt igen sötét, démonikus értelmezéseknek, tulajdonításoknak, mítoszoknak. Arannyal teli gödrök, aranyfolyók, jukka pálma, krokodilok, barbárok, kannibalizmus, bálványimádás, démonok kultusza stb. Stephen Greenblatt értékelését Petrus Martyr őslakos-reprezentációiról mindkét felvetett szempontból helytállónak tekinthetjük: „Az indiánoknak az egyik pillanatban nincs kultúrájuk; a másik pillanatban olyan, mint a miénk.”³⁵ Vagyis Európa sok tekintetben a *saját* vágyálmait és félelmeit vetíti ki Amerika bennszülött világára. Ugyanakkor, közelebbről megnézve, konkrétan etnográfia- és antropológiatörténeti szempontból ennél jóval komplikáltabb az a tudásanyag, amelyet Petrus Martyr szövege közvetít. Bármennyire is tele van csodás (ámulatra méltó és rémisztő) elemekkel, ami az őslakosok leírásának a *hogyanját* – szerkezetét és összetevőit – illeti, Petrus Martyr művének egyes részei egész kis etnográfákat – meglehetősen átfogó és részletekbe menő életmódleírásokat – tartalmaznak. Ilyesmit ígér például az 1582. évi német nyelvű bázeli kiadásának alcíme is: „Az indiai népek és vad emberevők csodálatos szokásairól, előírásairól, babonáiról, szertartásairól, áldozatairól, istentiszteletéről, feljebbvalóival szembeni engedelmességéről, belső és külső felépítéséről, házairól, az evésben és ivásban gyakorolt szokásairól, mesterségeiről (kézi munkáiról), iparairól, és hasonlókról.”³⁶ Ami pedig tárgyunkat, az írásbeliséget, a bennszülöttek íráshoz való viszonyát illeti, azt találjuk, hogy az már Petrus Martyrnál is ott van, s ilyen tágabb, aprólékosabb életmódleírás(ok)ba ágyazódik. Szerzőnk szövege ugyanúgy tartalmazza az európaiak = írásbeliség *versus* amerikai őslakosok = szóbeliség sztereotípiát, ha nem is kiemelten.

Petrus Martyr műve harmadik *decas*-ának 10. könyve elsősorban a Karib-szigetek bennszülötteiről (kinézetükről, szokásaikról stb.) szól, de bizonyos, közelebbről meg nem nevezett „nyugati indiánok” kapcsán hosszabban is részletezi, hogy azok „tudnak olvasni és írni”.³⁷ Erre példát is hoz. Az ő szövege a forrása annak a történetnek, amit Benzoni, mint láttuk, átvett, s ami egy bizonyos Corales nevű városi tisztségviselővel (*praetor urbanus*) kapcsolatos. Ez a Corales „Darien szigetén”³⁸ találkozott egy nem onnan való indiánnal, aki nemcsak megcsodálta a spanyolok könyvét – valamely könyvet, amit Corales éppen olvasott –, hanem elmondta, hogy önekik is vannak „ilyenjeik”, csak kicsit mások, mint az európaiakéi. Petrus Martyr eredeti latin szövege ezt az indiánt – szemben a mindaddig tárgyalt (és megvetéssel, lenézéssel kezelt, mert

³⁴ Petrus Martyr ANGLERIUS, *Ander Theil der Newen Welt vnd Indianischen Nidergängischen Königreichs... Deßgleichen Von der Indianischen Völckern vnd Wilden Leutfressern wunderbarlichen Sitten...* 158y = Petrus Martyr ANGLERIUS, Levinus APOLLONIUS, *Erster (-dritter) Theil der newen Welt und indianischen nidergängischen Königreichs neue und wahrhaffte History*, trad. Nicolaus HOENIGER, Basel, Sebastian Henricpetri, 1582; ANGLERIUS, APOLLONIUS, *i. m.* – Jömagam az Országos Széchényi Könyvtárban fellelhető későbbi latin és német nyelvű kiadásokat használtam. Petrus Martyrról és művéről lásd többek között: Urs BITTERLI, „*Vadak*” és „*civilizáltak*”: *Az európai-tengerentúli érintkezés szellem- és kultúrtörténete*, ford. BENDL Júlia, Bp., Gondolat, 1982 [1976], 338–339.

³⁵ Stephen GREENBLATT, *Marvelous Possessions: The Wonder of the New World*, Chicago, University of Chicago Press, 1991, 95: „One moment the Indians have no culture; the next moment they have ours.”

³⁶ ANGLERIUS, *Ander Theil der Newen Welt...*, *i. m.*, címlap: „Von der Indianischen Völckern vnd Wilden Leutfressern wunderbarlichen Sitten / Regiment / Aberglauben / Ceremonien / Opffern / Gottesdienst / Gehorsamkeit gegen jhrer Oberkeit / Gestalt / Form / Häuser / Gebräuch in Essen und Trincken / [H]andthierung / Gewerbschafft / vnd dergelichen.” (A magyar fordítás a sajátom: SZ. KRISTÓF Ildikó.)

³⁷ A német nyelvű kiadás vonatkozó alrészcíme szerint „Occidentalische Indianer können auch schreiben vnnd lesen” alrész cím, vö. ANGLERIUS, *Ander Theil der Newen Welt...*, *i. m.*, dxlix. Ez az átnézett latin nyelvű kiadásokban így nem szerepel.

³⁸ „Darien” minden bizonnyal nem sziget, hanem azonos a panamai–kolumbiai határon fekvő Santa María la Antigua del Dariénnel, ami az egyik első város volt, amit a spanyolok (Vasco Núñez de Balboa) 1510-ben a dél-amerikai kontinensen, annak északnyugati csücskében alapítottak:

<https://en.wikipedia.org/wiki/Santa_Mar%C3%ADa_la_Antigua_del_Dari%C3%A9n> [2016. február 14.]. Petrus Martyr maga is „antiqua Darien”-nek nevezi: ANGLERIUS, *Ander Theil der Newen Welt...*, *i. m.*, cxlvj.

szinte teljesen meztelenül járó és „emberevő”) karibokkal³⁹ – „a nagy belső nyugati földekről való menekültnek” (*fugituo ex internis occidentalibus magnis terris*) mondja. Ez az indián igen kíváncsinak bizonyult a Corales által olvasott könyv iránt, s kérte, hogy belenézhesen. Amikor viszont megengedték neki, csalódottságának adott hangot: az ő népe „nem ilyen” könyveket használ.⁴⁰ Petrus Martyr művének ugyanazon évben kiadott népszerűsítő, bázeli német fordítása további részleteket is elárul menekült indiánunk közelebbi hazájáról. Utóbbi itt elmondja, hogy népe erődített, falakkal körülvett „városokban” él, az ott lakó „polgárok” között törvény uralkodik, ők nem járnak meztelenül, tisztas életet élnek. Írásbeliségüket a német fordító „*Bücher und Buchstaben*”-ként adja vissza.⁴¹ A leírás egyértelműen idealizálja ezt a népet, mint kivételt a „barbárok” tömegében: *európai* kategóriákba és fogalmakba öltözteti, s felhívja rájuk a Szent- atya és a spanyol korona figyelmét, mint olyanokra, akiket érdemes volna a szolgálatukba állítani, azaz meghódítani.⁴² Indiánunk esetében nagy valószínűséggel valamelyik *kontinentális*, közép- vagy dél-amerikai bennszülött kultúra látszik relevánsabbnak: talán a nahuatl (azték) vagy a maya képirás-, illetve kódexhagyomány. Tudjuk, hogy Petrus Martyr már az 1510-es évek alatt írta és gyűjtögette azokat a leveleket, amelyekből összeállították és 1530-ban kiadták munkáját. Nem tudjuk viszont, hogy a kérdéses történet hogyan viszonyul Hernán Cortés mexikói hadjáratához (1518–1520): előtte vagy utána esett meg. Annyi bizonyos, hogy hírek nyilvánvalóan terjedtek otthon, Spanyolországban is egy nagy, nyugati/kontinentális bennszülött birodalomról, vagy éppen annak valamelyik, aztékok által leigázott népcsoportjáról, amely ugyanúgy városszerű településeken élt és ugyanúgy készített és használt „könyveket”.⁴³ Hozzá kell még tennem, hogy Petrus Martyr művének ezekben a részeiben magát Cortést sem a latin, sem a német szöveg nem említi. Az a megjegyzés, hogy Cortés ilyen könyveket küldött haza Spanyolországba, valószínűleg Benzoni későbbi – és távolról sem biztos, hogy helytálló – betoldása lehet.

Hogy ez az indián valójában ki volt, soha nem fogjuk megtudni. Kíváncsi volt, mert egy olyan kultúrából érkezett, amelyik – valamilyen formában – ismerte az írást és a könyvet. A története megörökítődött, mert a másik, hódító kultúra felfigyelt rá – éppenséggel a rögzített kommunikáció, az írás és a könyv okán; annyira ugyan nem, hogy népének a nevét (vagy az övét) feljegyezze, annyira azonban igen, hogy terjeszkedésének újabb irányát megjelölje benne.

Az itt bemutatott három amerikai felfedezés- és hódítástörténeti összefoglalás, mint láttuk, egyrészt egy sztereotipizáló, másrészt egy aprólékos, összehasonlító etnográfiai közvetített, terjesztett Európa-szerte, amelynek az írásbeliség témája csak egy kicsinyke részét alkotta. Nézzük meg végül, mennyire voltak ismertek ezek a munkák a kora újkori Magyarországon. A nagyobb magánkönyvtárak kiadott 16–17. és kora 18. századi könyvjegyzékeinek a vizsgálata alapján a három mű hazai elterjedtségéről – egyelőre a teljesség igénye nélkül – a következőket mondhatom.

A legnépszerűbb, legelterjedtebb, szemmel láthatólag Petrus Martyr utóbb említett munkája volt. Fellelhető volt mindenekelőtt a nagyszombati jezsuita kollégium legrégebbi könyveinek (*Antiquissima*) sorában, egy kolligátum részeként, mint 1615-ből származó beszerzés („Anglerius, Petrus Martyr: *De rebus oceanicis et orbe novo decades tres. Legationis Babylonicae libri tres. Basileae, 1533, apud Ioannem Bebelium*”),⁴⁴ ott szerepelt a kassai jezsuita rendház könyv-

³⁹ Az emberevés szokásának kora újkori koloniális felnagyításáról, az Európán kívüli világra vonatkozó egyik legelterjedtebb irodalmi és vizuális sztereotípiává válásáról lásd: *Cannibalism and the Colonial World*, eds. Francis BARKER, Peter HULME, Margaret IVERSEN, Cambridge, Cambridge University Press, 1998; a szinte teljesen kiirtott karib népekről és kultúrájukról: Peter HULME, *Colonial Encounters: Europe and the Native Caribbean 1492–1797*, London–New York, Routledge, 1992 [1986].

⁴⁰ ANGLERIUS, *Ander Theil der Newen Welt...*, i. m., 65.

⁴¹ *Uo.*, 8xlix.

⁴² *Uo.*

⁴³ Az azték birodalom leigázásának máig egyik legjobb társadalom- és kommunikációtörténeti összefoglalása: Serge GRUZINSKI, *La colonisation de l'imaginaire: Sociétés indigènes et occidentalisation dans le Mexique espagnol, XVIe–XVIIIe siècles*, Paris, Éditions Gallimard, 1988 (Bibliothèques des histoires).

⁴⁴ FARKAS Gábor Farkas, *A nagyszombati egyetemi könyvtár az alapításkor 1635*, Szeged, Scriptorum, 2001 (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, 3) (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből, 23), 94.

tárának 1660-ban írott *catalogus librorum*ában a „Historici sacri et prophani” megnevezésű szakcsoportban egyszer az „M” betű alatt („Petri Martyris de Rebus Oceanicis, et nouo orbe, Decades tres”),⁴⁵ aztán az „O” betű alatt, ugyancsak a „Historici Sacri et Profani” szakban („Petri Martyris de Oceano et Orbe nouo. Coloniae 1574. in 8o, Membr(ana) alba et margine”),⁴⁶ majd ugyanezen rendház későbbi, datálatlan katalógusa is magába foglalta („Petrus Martyr De rebus oceanicis libri 3. in alba in 8o Coloniae 1574”).⁴⁷ Még mindig Kassán maradva: megvolt a Szent Erzsébet-templom könyvei között az 1671-es összeírás szerint („Petri Martyris de rebus oceanitis [sic!] et orbe novo”),⁴⁸ valamint beírták a város nyilvános könyvtárának az 1670-es évekre datált könyvjegyzékébe is, az in folio „libri philologici” közé („Petri Martyris de rebus Oceanicis et Orbe Novo Decades 13 [sic!]. Ejusdem Legationis Babylonicae Libri Tres”).⁴⁹ A Délvidékre tekintve: megvolt Zrínyi Miklós csáktornyai könyvtárában az 1662-es jegyzék szerint, legalábbis részben („Petri Martyris Angli Mediolanensis etc. Oceanae (!) Decadis liber primus ad Ascanium etc. Liber in integra filera lacer”).⁵⁰ Erdélyben – a protestánsoknál – pedig ott szerepelt a nagyenyedi református kollégium 1679–1680 között keletkezett állomány-jegyzékében, a „mostani” kisebb keleti tékában („Petri Martiris de rebus oceanicis et orbe novo”),⁵¹ s magában foglalta a debreceni református kollégium 1706-ból származó egyik könyvjegyzéke is, mint „in Thecae Octawae” található könyvet („Petrus Martyr de rebus Oceanicis et Novo Orbe”).⁵²

Az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött példányai között is előfordulnak magyar vonatkozású possessorbejegyzéssel ellátottak. A *De rebus oceanicis et orbe novo decades tres. Legationis Babylonicae libri tres* (Basileae, apud Ioannem Bebelium, 1533) kolligátumok részeként lelhető fel: [Ant. 372 (2)] jelzetű példányán a címlapon kézirásos bejegyzés: „Collegij Societatis Jesv Tyrnaviae Catalogo inscripus...N° 931 Anno Christiano 1636”; [Ant. 1498 (2)] jelzetű példányán beragasztott, 19. századnak látszó kis nyomtatott cédulán: „A vácsi kegyes – tanítórendi ház könyvtára i. betű 144. szám”, dátum nélkül; a címlapon keresztül futó kézirásos bejegyzések szerint a váci piaristákon kívül több korábbi possessor is volt (1763-ban és 1809-ben például az erdélyi Besztercéről (Bistrița) származók, de voltak még korábbiak is, egészen a 16. századba visszanyúlóan). Egy másik kiadása, *De rebus oceanicis et nouo orbe, decades tres. De Babylonica legatione, libri III* – GOES, Damião da: *De rebus Aethiopicis. (Cum aliis eiusdem opusculis; Coloniae, apud Gervinum Calenium et haeredes Quentelios, 1574)*, az [Ant. 5600] jelzetű példány „Ex libris Caroli David, de Thúrócz Szent Péter, Anno Domini 1742, Sub Numero 62”, valamint „Gróf Sándor Moricz Könyvtárából 1866 szept 1” származik, de ennek is

⁴⁵ *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig*, I, Kassa, Pozsony, Sárospatak, Turóc, Ungvár, sajtó alá rend. FARKAS Gábor, MONOK István, POZSÁR Annamária, VARGA András, Szeged, Scriptum, 1990 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 17/1), 55.

⁴⁶ *Uo.*, 60. Hasonló címmel, de más szerző neve alatt és másfajta kötéssel találunk egy munkát a későbbi, datálatlan könyvjegyzékben, a „Historici” szakban a „D” betű alatt is: „Damianus a Gomes De Rebus Oceanium et nouo orbem in rubro c(oreo) in 8. Coloniae 1574”, lásd: *Uo.*, 194. Valamely kolligátumra gyanakodhatnánk, aminek Petrus Martyr munkája is része volt, ha a kötés említése nem lenne eltérő. Mivel valóban létezett ilyen kolligátum (lásd az OSZK possessorbejegyzéssel ellátott példányainak fenti felsorolását), a kötés itteni leírása esetleg téves.

⁴⁷ *Uo.*, 198.

⁴⁸ *Kassa város olvasmányai 1562–1731*, sajtó alá rend. GÁCSI Hedvig, FARKAS Gábor, KEVEHÁZI Katalin, LÁZÁR István Dávid, MONOK István, NÉMETH Noémi, Szeged, Scriptum, 1990 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 15), 92.

⁴⁹ *Uo.*, 172.

⁵⁰ *Magyarországi magánkönyvtárak*, II, 1588–1721, sajtó alá rend. FARKAS Gábor, VARGA András, KATONA Tünde, LATZKOVITS Miklós, Szeged, Scriptum, 1992 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/2), 11.

⁵¹ *Erdélyi könyvesházak*, II, Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely, Jakó Zsigmond anyagának felhasználásával sajtó alá rend. MONOK István, NÉMETH Noémi, TONK Sándor, Szeged, Scriptum, 1991 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/2), 161.

⁵² *Partiumi könyvesházak 1623–1730 (Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah)*, sajtó alá rend. FEKETE Csaba, KULCSÁR György, MONOK István, VARGA András, Bp.–Szeged, MTA Könyvtára, 1991 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 14), 178.

voltak korábbi tulajdonosai (így például „Georgius Thurzo Comes Comitatus Arvaiensis Anno 1587” stb.).

Benzoni Újvilág-története ugyancsak számos könyvjegyzékünkben fordult elő. Megtalálható volt a trencsényi jezsuita kollégium könyvtárában (majd a nagyszombati egyetemében), valamint az észak-magyarországi és az erdélyi reformátusoknál. A trencsényi kötet egy tízrészes kolligátum, amelyet a címlapon található bejegyzés szerint 1673-ban írtak be az itteni jezsuiták könyvjegyzékébe, azelőtt, 1653-ban pedig Illésházi György (1625–1689) birtokában volt („Americae pars quinta: Nobilis & admiratione plena Hieronymi Benzoni Mediolanensis secundae sectionis Hispanorum etc, Francofurt, 1595, Theodor de Bry; és Americae pars sexta sive Historiae ab Hieronymo Benzon Mediolanense scriptae sectio tertia, etc, Francofurt, 1595, Theodor de Bry”).⁵³ A protestánsok tekintetében pedig ott szerepel az Ölyvesi Balázs által a nagyenyedi református kollégiumnak adományozott könyvekről 1676-ban írott jegyzékben („Nova orbis Historiae libri 3. Urbani Calvetonis opera ex Italicis Hyeronimi Benzonis commentariis descripti et illustrata”),⁵⁴ ott van Tofeusz Mihály (1624–1684) erdélyi református püspök, Apafi Mihály udvari papja 1697-re datált *Catalogus Librorum*ában („Nova novi orbis historia Hyer(onymi) Bentori(!)”),⁵⁵ megtalálható ugyancsak az Apafi család, közelebbről II. Apafi Mihály házastársa, Bethlen Kata (?–1725) egyik, 1707-ből származó könyvjegyzékében („Novi Orbis Historiae Urbani”).⁵⁶ Fellelhető továbbá a sárospataki református kollégium könyvtárában Rákóczi II. Zsigmond (1622–1652) könyvtárából származó könyvei között, az 1660 körül írott könyvkatalógusban mint az egyik – mindeddig azonosítatlan – in 8 kolligátum negyedik része („Novi Orbis historia = Recentes Novi Orbis Historiae, hoc est [...] III. Rerum ab Hispanis in India Occidentali hactenus gestarum, libri tres primum ab Hieronymo Bencone [sic!] Italico sermone conscriptae, nunc in Latinum translatae per Urbanum Calvetum. [...] Coloniae Allobrogum, 1612”).⁵⁷

Az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött régi nyomtatványok között Benzoni művének is akad egy magyar vonatkozású possessorbejegyzéssel ellátott példánya. A *Novae novi orbis historiae, id est, rerum ab Hispanis in India Occidentali hactenus gestarum [...] libri tres. De Gallorum in Floridam expeditione* (trad. Urbain Chauveton; [Genève] Apud Eustathium Vignon, 1578) [Ant. 5864] jelzetű példányában a címlap utáni „Epistola” első lapján, alul, kézírással olvasható: „Ex libris Francisci Revay”, év nélkül, és a margón ex libris pecsét: „Báró Révay Ferenc könyvtára.” Ugyan nem magyarországi, de közép-európai vonatkozású adat, hogy Benzoni és Petrus Martyr művének fent említett, háromszerzős német nyelvű kolligátumban szereplő kiadása, [Benzoni, Girolamo] – Anglerius, Petrus Martyr – Apollonius, Levinus: [*Erster (-dritter) Theil der neuen Welt und indianischen nidergängischen Königreichs neue und Wahrhaffte History*, (trad. Nicolaus Hoeniger.)], (Basel, Sebastian Henricpetri, 1582), azaz az [Ant. 1614 (2)] jelzetű példány címlapján olvasható: „Conventus S(ancti) Michaelis Ordinis

⁵³ Az eredetileg Theodor de Bry és fiai által 1590 és 1644 között Frankfurtban kiadott kolligátum (*Historia Americae ex Revelationibus diversorum*) elemzését lásd: SZ. KRISTÓF, *Misszionáriusok és démonok...*, i. m., 317–323.

⁵⁴ Uo., 125.

⁵⁵ *Erdélyi könyvesházak, III, 1563-1757: A Bethlen-család és környezete: Az Apafi-család és környezete: A Teleki család és környezete: Vegyes források*, sajtó alá rendezte MONOK István, NÉMETH Noémi, VARGA András, Szeged, Scriptorum, 1994 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/3), 89.

⁵⁶ Uo., 110.

⁵⁷ MONOK István, *A Rákóczi-család könyvtárai 1588–1660*, Szeged, Scriptorum, 1996 (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, 1), 66 (143. tétel), 68 (151. tétel). Itt szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy Benzoni munkája, valamint az utána szereplő másik két mű (V. *Brevis insularumquae Canariae appellantur descriptio*, VI. *De Gallorum expeditione in Floridam historia*) ugyanígy, ugyanebben a sorrendben található meg az OSZK Régi Nyomtatványok Tárában őrzött más kolligátumokban is, amelyek az Urbain Chauveton-féle latin fordítást adják, lásd például: BENZONI, *Novae novi orbis historiae...*, 1578, i. m.; BENZONI, *Novae novi orbis historiae...*, 1581, i. m. Ezt külön is ajánlom Monok István szíves figyelmébe: Rákóczi Zsigmond könyvtárában azonosítatlanként feltüntetett tételei bizonyosan Benzoni fent nevezett, Amerikára vonatkozó művét tartalmazzák, és minden valószínűség szerint a Chauveton-féle fordítás szerkezeti felépítése szerint.

Servorum B(eatae) M(ariae) V(irginis) veteris Pragae”, legalul: „1649”, a jobb felső sarokban pedig a szak: „Hist(orici) Prof(ani) P. 13.”.

Mind ez idáig a legkevesebb adatot Léry tupinambá etnográfijának önálló előfordulására nézve találtam. Úgy tűnik, e mű önálló kiadásai hozzánk alig, illetve csak igen csekély mértékben juthattak el. Ugyanakkor megvolt a felvidéki jezsuitáknál, a trencsényi kollégium könyvtárában (ahonnan aztán a nagyszombati egyetem könyvtárába került). A trencsényi kötet egy tízrészes kolligátum, amelyet 1673-ban írtak be a jezsuita kollégium könyvjegyzékébe, azelőtt, 1653-ban pedig Illésházi György (1625–1689) birtokában volt („Americae tertia pars: Memorabilem provinciae Brasiliae Historiam continens... Addita est Narratio profectionis Ioannis Lerij in eandem provinciam... etc, Francofurt, 1592, Theodor de Bry”).⁵⁸ Az ungvári jezsuita rendház könyvtárában is megvolt az 1707-ben keletkezett könyvjegyzék szerint („Historia Navigationis in Brasiliam semilacera in fol.”).⁵⁹

Ha ezek a korai amerikai felfedezés- és hódítástörténetek – s egyben etnográfikák – tömeges elterjedést nem is mutatnak a kora újkori Magyarországon, a fentiek alapján azt sem mondhatjuk, hogy alig voltak ismertek. Egyaránt megjelennek mind a katolikus/jezsuita, mind pedig a protestáns/református műveltségben, ahogyan hatásuk is dokumentálhatóan *volt* mind a katolikus, mind pedig a protestáns földrajzi-etnográfiai irodalomban. Ennek feldolgozása, értékelése érdekében régóta gyűjtöm az adatokat. A katolikusok vonatkozásában mind Benzoni, mind Léry szövegének és illusztrációanyagának a diabolikus jellemzőiről, az általuk terjesztett „démoni indián”-kép hazai recepciójáról volt már alkalmam írni a nagyszombati jezsuiták kapcsán.⁶⁰ Hamarosan a protestáns recepció következik. Mindezzel az a célom, hogy valamikor lehessen majd egy Európán kívülre, *nyugati* irányban is kitekintő, könyv- és olvasástörténeti szempontokat is érvényesítő – s a vallásos értelmezéseket és felekezeti különbségeket inkább *kívülről*, a tudományfejlődés nézőpontjából számba vevő – etnográfia- és antropológiatörténetünk.

A könyvjegyzékek áttekintéséből nyert adatok azt mutatják, hogy ezek a munkák fizikailag-materiálisan eléggé elterjedtek voltak a régi Magyarországon. Megvolt tehát a lehetőség arra, hogy nálunk is befogadják, *appropriálják*⁶¹ őket, s olykor éppenséggel az írásbeliséggel foglalkozó részeit. Ilyesmire utalnak például a Benzoni művének egyik latin nyelvű kiadásában szereplő aláhúzások.⁶² Az Országos Széchényi Könyvtár példányában [Ant. 5864] – többek között – éppen azok a részek vannak kézírással, tintával aláhúzogatva, amelyek az amerikai indiánok írni-olvasni *nem-tudását* foglalják össze, vagyis azt a sztereotípiát jelölik meg, amelyet a jelen tanulmányban körüljárni próbáltam.

Ezt a kutatást továbbra is folytatom, most csak ezt a kicsiny szeletét kívántam átnyújtani Monok Istvánnak, köszöntésül.

⁵⁸ Elemzését lásd: SZ. KRISTÓF, *Misszionáriusok és démonok...*, i. m., 317–323.

⁵⁹ Adattár 17/1, 55.

⁶⁰ SZ. KRISTÓF, *Misszionáriusok és démonok...*, i. m.; Uő, *A Távoli Másik szövegekben és képekben...*, i. m.

⁶¹ *Les usages de l'imprimé*, sous la direction de Roger CHARTIER, Paris, Fayard, 1987; Uő, *Laborers and voyagers: From the Text to the Reader*, *Diacritics*, 1992(22:2), 49–61.

⁶² BENZONI, *Der newenn Welt*..., 1579, i. m., 246–247.